

DANGERUTIS ČEBELIS IR ŠIUOLAIKINĖS KALBOTYROS PROBLEMOS

Vytautas Ambrazas

Tarp daugelio mokslo darbuotojų, kasdien purenančių filologijos dirvą, kartais pasirodo žmonių, kuriems humanitarinė kultūra yra gyvenimo uždavinys ir likimas. Jie ateina pašaukti iš jaunų dienų, keliais žingsniais peržengia išstisus intelektualinės brandos etapus, taria naują žodį ir pasitraukia iš mūsų tarpo. Toks buvo Dangerutis Čebelis, Vilniaus universiteto prancūzų kalbos katedros profesorius. 1987 m. gegužės mėnesį universiteto mokslinė konferencija paminėjo jo 60 metų gimimo sukaktį. Konferencijos darbai spausdinami šiame „Kalbotyros“ tome. Dešimt metų praėjo nuo D.Čebelio ankstyvos mirties, bet iš laiko perspektyvos vis ryškesnis tarsi to tauraus žmogaus ir didelio mokslininko pavyzdys.

Kai 1944 m. septyniolikmetis D. Čebelis, baigęs Plungės gimnaziją, įstojo į Kauno Vytauto Didžiojo universitetą, tolesnis gyvenimo kelias jam buvo visai aiškus. Jau tuo metu jis gerai mokėjo prancūzų ir vokiečių kalbas, laisvai skaitė lotynų autorius. Jau tuo metu jis suprato, kad tik sistemingos klasikinių kalbų studijos gali padėti pamatą rimtam filologijos darbui. Todėl jis pasirinko klasikinės filologijos specialybę, bet anaipol neapsiribojo ja. Filosofija nuo Platono iki Heideggerio, Europos kultūros ir literatūros istorija, modernioji kalbotyra, dailės ir muzikos aukštumos buvo kraštai, kuriuose jis jautėsi kaip namie, kuriuose kiekvienas galėjo susitikti su juo ir patirti minties ieškojimų ir atradimų džiaugsmą. Bet kelionės draugų į tuos kraštus buvo mažai. Nutoles nuo dienos aktualijų, pasinėręs į nepraktiškas studijas atrodė daugeliui kolegų (deja, ir kai kuriems dėstytojams) tas keistas studentas asketo veidu, maloniai šypsantis, bet nė nesistengiantis nusileisti iki bendro standarto. Taip jau studijų metais išryškėjo lemtingas prieštaravimas tarp originalios, į intelektu linio gyvenimo platumas besiveržiančios asmenybės ir dogmatiškos aplinkos, prisunkusios neapykantos kitokiam gyvenimo būdai, kitokiam mąstymui. D. Čebeliui tai turėjo tragiskų padarinių. 1947 m. jis buvo pašalintas iš universiteto, o 1950 m. suimtas ir neteisėtai įkalintas*. Trejus metus jis kirtu mišką, krovė anglis koncentracijos stovykloje, tiktai knygų ir žodynų prašydamas atsiušti draugus ir artimuosius. Oficialiai tęsti filologijos studijas jis galėjo nuo 1953 m.,

* D. Čebelis buvo nuteistas už tai, kad neva parašęs ir paskelbęs eilėraštį „Vivos plango, mortuos voco“, kurio autorius yra V. Mykolaitis-Putinas. Eilėraštis datuotas 1943 m., žr. V. Mykolaitis-Putinas. Raštai. V., 1969. T. 10. P. 212–217.

kai buvo reabilituotas ir priimtas į Vilniaus pedagoginį institutą. Visą prancūzų kalbos specialybės kursą jame baigė per dvejus metus (1955 m.). Paskui buvo dr. hab. Vilniaus universitete (nuo 1956 m.), aspirantūra Leningrade (1958–1961), filologijos mokslų kandidato (1962) ir daktaro (1975) disertacijos, profesūra. Šitas kūrybinio darbo laikotarpis, amžinai nutrūkęs 1978 m. rugsėjo 21 d., jau yra plačiau aptartas (Kalbotyra. T.32(3). P. 5–11); tai buvo tiesus ir dėsningas ankstyvoje jaunystėje pradėto kelio tęsinys.

Kaip D. Čebelio asmuo mūsų kultūriniam gyvenime, taip ir jo darbai mūsų filologijoje užima ypatingą vietą. Savo problematika, metodologija bei rezultatais jie toli peržengia romanistikos ribas ir yra reikšmingi visai istorinei kalbotyrai, kartu baltistikai bei lituanistikai.

Šiuolaikinė diachroninė kalbų tipologija, kaip ir indoeuropiečių lyginamoji kalbotyra, savo metodologinius principus ir išvadas visų pirma tikrina romanų kalbų istorijos faktais. Čia mes turime iš tikrųjų retą pavyzdį, kur žinomas (bent apytikriai) išeities modelis (latina vulgaris), daugelis tarpinių raidos pakopų ir galutinis rezultatas – dabartinės romanų kalbos. Aiškus ir kalbos struktūrinio tipo kitimas: iš ryškiai sintetinio tipo lotynų kalbos atsišakoja į analitinę raišką linkusios romanų kalbos su redukuotomis galūnėmis, artikkeliais ir pastovia žodžių tvarka. Reiniantis tomis romanų kalbų ypatybėmis *l.* Čebelio darbuose sprendžiama viena iš svarbiausių šio meto istorinės kalbotyros problemų: santykis tarp vardažodžių galūnių nykimo, artikelio raidos, žodžių tvarkos stabilizacijos, prielinksnių ir kitų analitinių konstrukcijų įsigalėjimo. Kokios priežastys ir sąlygos sieja tuos iš pažiūros skirtingus diachroninius procesus? Dėl kokių raidos dėsningumų sintaksinių funkcijų postpoziciniai rodikliai (pvz., linksnių ir asmenų galūnės) imami keisti prepozicininiais (prielinksniais, artikkeliais ir pan.)? Pastarojo dešimtmečio kalbotyros literatūroje ir lingvistų kongresuose, skirtuose kalbų diachroninei tipologijai ir raidos teorijai, tuo klausimu priešingai skirtingos hipotezės. Viena iš jų, gal ryškiausiai atstovaujama Th. Vennemanno, pagrindiniu diachroninio proceso varikliu laiko fonetinę linksnių redukciją. Kiti tyrinėtojai (pvz., F. Planckas, R. van Valinas) ieško priežasčių sintaksės ir semantikos lygnyse, kelia į pirmą vietą universalius reikšmių diferenciacijos polinkius.

D. Čebelio monografija apie prancūzų kalbos vardažodžių linksniavimo raidą ir kiti darbai, nors parašyti anksčiau, taiko į pačią šios problemos šerdį. Ištyręs 700 su viršum metų apimančio laikotarpio kalbos duomenis, autorius atskleidė sudėtingą gramatinės raidos mechanizmą, kurio veikdama sintetinė žodžio funkcijų raiškos sistema laipsniškai virsta analitine. Jis įtikinamai parodė, kokiu būdu tą procesą lėmė sintaksinių ir komunikacinių faktorių sąveika. Po to, kai dėl tam tikro, paprastai išorinio, postūmio pažeidžiama sintaksinės sistemos pusiausvyra, įsijungia jos pertvarkymo mechanizmas, veikiantis naujų raiškos priemonių kūrimo kryptimi. Kaip tik tokią, matyt, dėl substrato pažeistą vardažodinės sintagmos būklę D. Čebelis nustatė *DX* a. prancūzų kalboje. Jo tyrimų rezultatai rodo, kad minėtas priešingumas tarp hipotezių, aiškinančių analitizmo raidos priežastis, nėra absoliutus: linksnių galūnių nykimas ir komunikacijos reikmių skatinami sintaksiniai procesai pasirodo esą ne priešingi, o tarp savęs susiję reiškiniai, išskylantys į pirmą vietą skartin-

gais kalbos raidos periodais. Jeigu dėl fleksijų erozijos kalboje įsigali pastovi žodžių tvarka, tai analitinės konstrukcijos pradeda perimti sintaksinių ryšių raiškos funkciją, ir jau ne kompensacinis procesas, o pati komunikacinė sakinio organizacija tampa tolesnės analizmo raidos variklis.

D. Čebelio darbai padeda spręsti ir aktualias baltų kalbų raidos problemas. Jie taikomi tiriant lietuvių kalbos gramatinės sandaros istorinius kitimus, ypač analizmo reiškinius. Vadovaujantis D. Čebelio teorinėmis ir metodologinėmis prielaidomis, nustatytas prielinksninių konstrukcijų plitimo ryšys su galūnių redukcija šiaurinėse lietuvių kalbos tarnėse (Kalbotyra. 1987. T 38(1). P. 74–81).

Šių dienų bendrosios ir istorinės kalbotyros fone D. Čebelio darbų reikšmė ne tik nesumažėjo, bet pasidarė dar akivaizdesnė. Tačiau tie darbai, kuriais gali didžiuotis mūsų kalbos mokslas, tebėra išsklaidyti įvairiuose periodiniuose leidiniuose, o svarbiausio iš jų – monografijos apie linksniavimo raidos dėsningumus – teturime rotaprintu nultiplikuotą mašinraštį. Deramai išleisti D. Čebelio mokslinį palikimą ir padaryti jį prieinamą pasaulinei kalbotyrai – neatidėliotinas Lietuvos filologų uždavinys.